

ЕЛЕМЕНТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Володимир Дроб'язко,
*завідувач сектору суміжних прав
НДІ інтелектуальної власності АПРН України,
кандидат філологічних наук*

Територія сучасної України здавна була місцем різних додержавних і державних утворень. Тут ще за мезоліту склалися племена і відбулося формування первіснообщинного ладу. В часи неоліту виникла Трипільська культура. В кінці II на початку I тисячоліття до нашої ери у Придніпров'ї з'явилися кіммерійці. В VII столітті сюди із-за Дону переселилися кочові племена скіфів. Існує думка, що саме вони стали протослов'янами. У VII—V столітті до нашої ери на північному узбережжі Чорного моря оселилися греки, а в II столітті до нашої ери у степових районах України з'явилися сармати. Скіфи і сармати мали протодержавні утворення, а греки заснували Тіру (тепер Білгород-Дністровський), Ольвію і Херсонес та інші міста-держави, утворили Боспорську державу.

В цей час у лісостепових, поліських і частково степових районах сучасної України мешкали східнослов'янські племена. В IV столітті нашої ери у боротьбі з татарами в межиріччі Дніпра і Дністра склався східнослов'янський племінний союз антів. Антська держава проіснувала до початку VII століття і загинула від навали аварів.

У VIII—IX століттях з'явилися ранньофеодальні слов'янські держави Артанія, Куявія і Славія, а потім — могутня **Київська Русь**, розквіт якої припав на часи князювання Володимира Великого (бл. 980—1015 рр.) і Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). Назва цієї давньоруської держави походила від Києва як центру східних слов'ян, яких тоді іменували "русамі" або "росами".

Давньоруська держава склалася як ранньофеодальна монархія. Це була відносно єдина, побудована на принципі сюзеренітету-васалітету держава. Її очолював великий київський князь, якому були підпорядковані місцеві правителі — його васали. Сформувалася і система посадництва. Діяльність великого князя спрямовувалася нарадою з верхівки феодалів. Пізніше для розв'язання найважливіших питань скликалися феодальні з'їзди.

В умовах первіснообщинного права поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Дані про звичаї східних слов'ян містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів.

Київська Русь була великою державою середньовіччя, що здійснювала значний вплив на політичне

життя як країн Західної Європи, а також країн, що мали велике значення в системі торгівлі між Європою і Азією.

Історичні обставини Київської Русі сприяли становленню елементів авторського права. Найважливіші події суспільно-політичної історії припадають на часи князювання Володимира Святославовича (908—1005 рр.), Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) та Володимира Мономаха (1113—1125 рр.), коли було об'єднано всі землі східних слов'ян, зміцнено державне управління і запроваджено християнство, засновано школи для знаті й духовенства. Ярослав Мудрий зміцнив міжнародне становище Київської Русі, упорядкував законодавство, утвердив київську метрополію, розпочав будову Києво-Печерського монастиря — потужного осередку культури. За Ярослава Мудрого було налагоджено перекладання з грецької та інших мов і переписування книжок, засновано бібліотеку при Софійському соборі.

Становленню елементів авторського права сприяло і введення християнства на Русі (988—989 рр.), яке стимулювало зростання насамперед державної, а потім і світської культури, передусім візантійського і болгарського культурного і літературного розвитку. Воно інтенсифікувало містобудування, розвиток образотворчого мистецтва, художніх ремесел, красномовства, поетичної та музичної творчості. В процесі християнізації на Русі поширюється книжна церковнослов'янська мова, літературне оформлення якої пов'язують із просвітительською діяльністю Кирила (Костянтина) і Мефодія та їхніх учнів і послідовників.

Церковнослов'янська мова протягом тривалого часу співіснувала і взаємодіяла з давньоруською. В XI—XII ст. утворилися два типи літературних стилів: перший — з перевагою елементів давньоруських, другий — з перевагою елементів церковнослов'янських. Перший тип згодом став ґрунтом, на якому формувалася українська літературна мова. Цим типом мови писалися графіті, побутові замітки і листи, ділові документи, мемуари, повчання, історіографічні твори. Другий тип мови застосовувався при написанні богослужбних книг та богословських творів, деяких офіційних документів, у церковно-монастирському діловодстві тощо.

Поява перекладної літератури викликана потребою в богослужбних книгах із введенням християнства на Русі. Із запровадженням шкільної освіти, будівництвом храмів зростає попит на християнську церковну літературу. Серед книжників посилюється зацікавлення світською, насамперед історіографічною та природознавчою літературою.

Уже в першій половині XI ст. на Русі почали самостійно перекладати як церковні, так і світські твори безпосередньо з грецької мови. В процесі трансплантації йшлося не про механічне перенесення тих або інших творів, а про продовження їхньої літературної історії на новому ґрунті в нових умовах.

Біблійні тексти перейшли в Київську Русь із Моравії та Болгарії, де були перекладені старослов'янською мовою Кирилом (Костянтином), Мефодієм та їхніми учнями. Із старозавітних книг особливою популярністю користувався Псалтир, що містив 150 псалмів.

Він став підручною богослужбовою і навчальною книгою. Поширення набули також "Пареміник" — збірник притч та уривків із Старого завіту, "Тлумачна книга", "Палея історична", скорочений виклад і тлумачення старозавітного тексту під назвою "Книга битія небесі й землі", що була перекладена на Русі з грецького оригіналу, а також деякі інші біблійні книги. Великою популярністю користувалися новозавітні твори — Євангеліє і "Апостол". Із них компонувалися календарні, укладені відповідно до церковних служб євангелії та апостоли.

Популярними були в Київській Русі старозавітні, новозавітні та есхатологічні апокрифи.

Старозавітні апокрифи розповідають про створення світу, про бога і сатану, про Адама і Єву, про всесвітній потоп, Ноев ковчег, про царя Давида, про мудрого царя Соломона і демона Китовраса.

Новозавітні апокрифи поділяються на дві групи:

1) перекази про Ісуса Христа в апокрифічних євангеліях Іакова, Фоми і Никодима, в "Сказанні" Авродітіана тощо (мотиви цих апокрифів щедро використовували проповідники, упорядники "Тлумачної палеї" та четій-міней, автори ярмаркових і шкільних п'єс XVII—XVIII ст;

2) апокрифічні ходіння апостольські, які розвивали і доповнювали книгу "Діянь апостольських", наприклад "Ходіння апостола Андрія", фрагмент якого увійшов до "Повісті минулих літ", де його було пристосовано до розповіді про заснування Києва на уподобаних Андрієм київських горах.

Апокрифи есхатологічні — про потойбічне життя, про рай і пекло, про кінець світу і "страшний суд"

над праведниками і грішниками тощо. Основою цих апокрифів послужили апокрифічні "Одкровенія апостола Павла", "Одкровеніє Мефодія Потарського", "Книга про тайни Єнохові", а також книги Даниїла, Ездри та ін.

Особливо популярним есхатологічним апокрифом за часів Київської Русі було "Ходіння богородиці по муках". У процесі побутування цей апокриф демокритизувався, обростав соціально-побутовими подробицями, зокрема у показі мук грішників, до яких віднесені не тільки людодіди, розпинателі Христа, погани, брехуни, наклепники, блудниці, злодії, п'яниці, а й несправедливі патріархи та єпископи, жорстокі князі та царі, більші та менші гнобителі, шахраї, шкуродери-купці.

Наявність цікавих сюжетів, багатих соціально-побутовими деталями й описами, опозиційність щодо канонів церкви зумовили перехід багатьох апокрифів й апокрифічних тем, образів та мотивів у народну творчість та нову літературу. Чимало апокрифічних сюжетів містять українські казки; ремінісценції їх помітні у травесійно-бурлескних творах мандрованих дяків, "Енеїді" І. Котляревського, творах Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка, Лесі Українки.

Особливо популярними у Київській Русі, а потім і на Україні були життя Миколи Мирликійського та Олексія — "чоловіка божого". Житіє Миколи Мирликійського було перекладено безпосередньо з грецької мови в Києві, згодом доповнене місцевими легендами про чудеса святого вже на території Русі (в одній з народних пісень грецький епітет "мирликійський" переос-

АВТОРСЬКЕ ПРАВО

мислився на "мирнокиївський"). Життє Олексія — "чоловіка божого" із стислої сюжетної схеми канону про ідеального християнина розвивається в духовну пісню, популярну в репертуарі лірників, стає у XVII і XVIII ст. темою шкільної драми, основою віршованих і прозових розробок Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Дмитрія Туптала, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича.

У Київській Русі були поширені й збірники гімнографії. Мінеї святкові об'єднували церковні пісні на відповідні дні року. "Тріодь цвітна" містила церковні пісні на найбільше християнське свято — великдень — та наступні тижні, "Тріодь пісна" включала пісні на дні семитижневого посту перед великоднем.

Серед книжників Київської Русі великою увагою користувалися твори християнської патристики.

Високим авторитетом у Давній Русі користувалися проповіді, слова і повчання видатного візантійського богослова, константинопольського архієпископа Іоанна, прозваного Златоустом (317—407 рр.). Із XI—XII ст. дійшов до нас збірник "Златоструй", який містить вибірки з його творів. Деяко пізніше з'явився на Русі збірник його слів та повчань "Златоуст". Учительно-ораторський досвід Златоуста справив помітний вплив на перших давньоруських проповідників — Феодосія Печерського, Іларіона, Кирила Туровського, Климента Смілятича, Серапіона та ін., а також на українських письменників-проповідників XIV—XVIII ст.

Серед творів візантійських богословів, перекладених за часів Київської Русі, виділяються polemічні трактати Василя Кесарійського та Афанасія Александрійського,

"Ліствиця" Іоанна Ліствичника (Сінайського), що містить настанови щодо самоудосконалення ченців, звід настанов про християн-неофітів — "Паранезис" — та інші проповіді й слова Єфрема Сіріна, компілятивні "Паценти" Антіона і Никона Черногорців. Із творів південнослов'янських проповідників були повчання найближчого і найталановитішого учня Кирила і Мефодія — Климента Болгарського чи Охридського.

Улюбленим збірником афоризмів була "Пчола" (XII—XIII ст.), укладена із світських та церковних книг ченцем Антонієм. Матеріал "Пчоли" поділено на тематичні слова: "про добродійність і злобу", "про мудрість", "про чистоту і цнотливість", "про мужність і про силу" та ін. Афоризми наводяться за порядком авторитетності джерел — спочатку з біблійних книг та творів "отців церкви", а потім з античних авторів (Манандра, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Демокріта, Сократа та ін.).

Афоризмами "Пчоли" широко користувалися майже всі давньоруські книжники і вони самі доповнювали збірник влучними сентенціями та народними прислів'ями і приказками. Ремінісценції афоризмів "Пчоли" виразно помітні у творах Івана Величковського, Климента Зіновієва, Григорія Сковороди та інших письменників XVII-XVIII ст.

Безпосередньо з візантійської літератури на Русь переходять "Шестидневи" Василя Великого і Герогія Пісиди, уривки із "Шестидневів" Єфрема Сіріна, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста, Анастасія Сінаїта.

На основі природознавчих трактатів античних та східних авторів і частково біблійних переказів ви-

никли оповідання "Фізіолога", які прийшли на Русь через болгарські та сербські перекази. Композиційно вони складаються з двох частин: спочатку подається опис властивостей тварин, рослин чи мінералу, а потім наводяться аналогі між ними і людськими вчинками з обов'язковим навчанням у дусі моральних засад та символіки християнства.

Своєрідною географічною енциклопедією була "Християнська топографія Кузьми (Косьми) Індиноплава (того, що плавав до Індії)".

Писемність Київської Русі за своїла три візантійські хронографи: Хроніку Іоанна Малали, Хроніку Георгія Синкелла і Хроніку Георгія Амартола. Першу з них було перекладено в Болгарії за царя Симеона, однак збереглася вона лише на Русі у складі пізніших компіляцій; щодо другої, то одні дослідники вважають її занесеною з Болгарії, інші — за перекладену на Русі; третю перекладено безпосередньо з візантійського джерела у Києві за часів Ярослава Мудрого.

В системі історіографічних розповідей на Русі засвоювалися еллістичні повісті: про зруйнування Єрусалима, про Троянську війну, про Олександра Македонського, про Варлаама та Іоасафа, про Дігеніса Акріта. Ці повісті були улюбленою літературою давньоруських читачів, про що свідчать численні їх описи та редакції.

Перекладне мистецтво в часи Київської Русі досягло високого рівня. Добір засвоєних творів відзначався жанровим і тематичним розмаїттям, відповідав запитам часу. Якщо релігійна література перекладалася з найбільшою близькістю до оригіналу, переважно церковно-

слов'янською мовою, то історична, природнича і белетристична література зазнавали творчої переробки і мовного обрусіння.

Процес трансплантації візантійської, давньоморавської та давньоболгарської літератури сприяв завоюванню нашими предками культурних надбань інших народів, знайомив їх з новими ідеями, морально-етичними засадами і філософськими поглядами, розширював їхнє світобачення, розвивав естетичні смаки, стимулював творчість місцевих книжників. У Київській Русі під впливом цієї літератури та на основі усної словесності розвивається оригінальне літописання, проповідництво, оригінальна агіографія і паломницьке мистецтво.

Серед перекладних і складених творів Київської Русі помітними були Ізборник 1073 р., Ізборник 1076 р.

Ізборник 1073 р. написав дяк Іван на замовлення Ізяслава. Це — збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з старозавітної та новозавітної історії, а також філософії, поетики, догматики і деяких природних уявлень Середньовіччя. Протографом Ізборника була книга, замовлена болгарським царем Симеоном на початку X ст. Київську копію зроблено за вказівкою синів Ярослава Мудрого — Святослава Ярославовича, а можливо, й Ізяслава Ярославовича. Книга великого формату, написана на пергаменті гарним уставним письмом. Текст прикрашено кольоровими заставками — фронтисписами і малюнками на берегах. Тут бачимо символи зодіака: стрільця, діву, рака, козерога тощо. Привертає увагу вихідна мініатюра, що зображує замовника книги Святослава Ярославовича з

АВТОРСЬКЕ ПРАВО

княгинєю та синами. Художнє оформлення книги не поступається Остромировому євангелію і має з ним деякі загальні риси. Хоч Ізборник переписано з болгарського протографу, в ньому трапляються східнослов'янськи, що свідчить про працю місцевих писарів. Не викликає сумніву, що книга була написана, безперечно, у Києві 1073 р., про що сповіщає приписка писаря Іоанна в кінці книги, присвячена Святославу.

Ізборник 1076 р. — невеликого формату, містить уривки з різних грецьких авторів. Відкриває Ізборник вислів якогось калугора-ченця на користь "почитання книжного". Найбільше місця в ньому займають Афанасієві відповіді, Стословець, Премудрість Ісусова сина Сірахова та ін. Переписав книгу "грішний Іоанн", про що свідчить його приписка. Він був не просто писарем, а редактором-упорядником, який намагався полегшити читачам розуміння складних філософських понять. Частина творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з більш ранніх київських перекладів, зокрема з Ізборника 1073 р. Ізборник написано у Києві за часів Святослава Ярославовича. Писар книги — Іоанн, враховуючи його роботу над спрощенням стилістики та підбір текстів, був компетентним книжником-ерудитом, якого цілком доречно вважати письменником. Він досконало володів мистецтвом виготовлення рукописної книги, мав вишуканий почерк, сам малював заставки та численні ініціали.

Мстиславове євангеліє (рубіж XI—XII ст) — велика художньо оздоблена книга, призначена для чи-

тання в церкві у святкові дні. Написана гарним, великим уставом, прикрашена кольоровими заставками, мініатюрами євангелістів, великими ініціалами. Книгу виготовлено на замовлення князя Мстислава — сина Володимира Мономаха, в той час коли він був новгородським князем. Списав євангеліє Олекса Лазаревич, а писав золотом Жаден, возив його до Новгорода тіун Наслев. Всю справу з виготовлення євангелія було завершено в Києві.

Вихід Київської Русі на ширші міжнародні обрії спонукав книжників глибше освоювати власну історію. Записуються нові оповідання про східнослов'янські племена, про заснування міст, про воєнні походи й набіги кочівників, про князівські міжусобиці. Фіксуються також усні перекази, пісні та билини, доповнюються і переробляються давніші записи. Усе це об'єднується в єдиний історичний огляд або зведення ("ізвод") за роками, що й породжує жанр літопису.

Початковим літописом прийнято називати зведення 1093 р., укладене ймовірно, ігуменом Києво-Печерського монастиря Іоанном. До нього увійшли перероблене ігуменом Печерського монастиря Никоном Великим "Сказання про розповсюдження християнства на Русі", а також перші щорічні записи про київські події, зроблені самим Никоном від 1061 р.

"Повість минулих літ" мала три редакції, які не дійшли до нас у первісному вигляді, але збереглися в пізніших списках. Перша редакція належить Нестерові, який довів розповідь до 1113 р. Її було створено тоді, коли Києво-Печерському монастирю протегував київський князь Святополк. Другу

редакцію здійснив у Видубицькому монастирі його ігумен Сільвестр за князювання Володимира Мономаха. Її доведено до 1116 р. Події 1093—1113 рр. зазнали тут перетлумачення з метою прославлення діяльності Володимира Мономаха, спрямованої на зміцнення єдності Русі. Третю редакцію також було створено у Видубицькому монастирі в 1118 р. для сина Мономаха — Мстислава.

Київський літопис складено на основі втрачених Київського великокнязівського, Чернігівського й Переяславського літописів, сімейної хроніки Ростиславичів — нащадка князя Ростислава Мстиславича, внука Володимира Мономаха — й відредаговано наприкінці XII ст. ігуменом Видубицького монастиря Мойсеем. Він охоплює події здебільшого на південній Русі від 1111 до 1200 рр.

До літературної творчості за часів Київської Русі вдавалися не лише духовні, а й світські люди. У Лаврентіївському списку "Повісті минулих літ" від 1096 р. вміщено кілька творів Володимира Мономаха: повчання дітям, автобіографію, лист до Олега Святославича. Вважають, що повчання було створено близько 1117 р., коли його автор був великим князем київським (1113—1125 рр.). Із літературної спадщини Володимира Мономаха постає цілком виразна творча індивідуальність, вимальовується образ людини високих помыслів і діянь.

Одні проповіді в Київській Русі мали цілком виразний дидактичний характер і призначалися для широкого загалу слухачів та читачів; інші, урочисті, були розраховані на придворну князівську й церковно-богословську верхівку, знайому з християнською догматикою і здатну

оцінити риторичні та інші красномовства.

Першу групу представляють повчання, прості за змістом і літературним оформленням, — кілька повчань і послань одного із засновників Києво-Печерського монастиря Феодосія Печерського (бл. 1008—1074 рр.), повчання Георгія Зарубського (XII—XIII ст.), Григорія Філософа (перша половина XIII ст.) та деякі анонімні проповіді.

Другу групу представляють зразки високого красномовства, адресовані освіченим слухачам і читачам, — твори видатних письменників — проповідників Київської Русі — Іларіона ("Исповедание веры", "Слово о законе и благодати"), Климентія Смолятича ("Послание Фоме прозвиту"), Кирила Туровського (вісім слів на церковні свята, три повчання, два канони, 30 молитв, кілька послань, зокрема до князя Андрія Боголюбського, ігумена Києво-Печерського монастиря Василя).

Проголошення Бориса і Гліба, підступно вбитих у 1015 р., першими руськими мучениками викликало появу творів про них. Трагічну смерть братів описувала літописна повість 1015 р. Мабуть, на її основі та усних переказів з'являється "Сказаніє и страсть и похвала святу мученику Бориса и Глеба", приписуване Іакову Мніху, та "Чтеніє о житіи и о погубленіи блаженногостратотерьпицу Бориса и Глеба" Нестора.

Найстарішою оригінальною пам'яткою про монастирських "подвижників" вважають "Житіє Антонія Печерського", яке, хоч і не дійшло до нас, згадується в Початковому літопису та "Києво-Печерському патерику". Другим було "Житіє Фео-

АВТОРСЬКЕ ПРАВО

досія Печерського", написане Нестором на початку XII ст., можливо, в 1108 р., після "Чтенія" про Бориса і Гліба.

До оригінальних літературних творів належить "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона, "Послання" Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, "Повчання" Володимира Мономаха, "Слово о полку Ігоревім", "Житіє і ходіння Данила".

"Слово про закон і благодать" виголошене Іларіоном перед представниками вищої київської знаті на чолі з Ярославом Мудрим у 1037—1051 рр., мабуть, у Софійському соборі у зв'язку з якоюсь святковою подією. Найімовірніше, це було свято на честь закінчення будівництва Софійського собору, тобто освячення храму. В ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх галузях суспільного життя, прославляються її видатні державні та культурні діячі — Володимир, Ольга, Ярослав.

Климент Смолятич — другий після Іларіона митрополит з руських, поставлений Ізяславом Мстиславичем у 1147 р., був освіченою людиною. Літопис називає його книжником і філософом. Автор кількох "слів", зокрема полемічного "Послання" до смоленського священника Фоми, в якому він спростовує нападки свого опонента. Твір Климента — зразок епістолярного жанру з яскраво вираженим ставленням до адресата, якого автор викриває в невігластві і загалом відстоює своє право на титул "філософа". Неперевершений знавець "святого письма" Климент Смолятич обстоює його символічне значення. У своєму творі він спирається не тільки на отців церкви, а й на Гомера,

Аристотеля, Платона, що свідчить про обізнаність освічених людей Давньої Русі з творами видатних античних авторів.

Кирило Туровський — відомий церковний діяч, єпископ у м. Турові — набув популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами. Із багатьох творів, що приписувалися Туровському, йому, безумовно, належить "Притча о человеческой душе и о теле" (про сліпця і хромця), "К Василю, игумену Печерському" (про безпечного царя і його мудрого радника), "Сказание о чорноризцем чине" (тобто про чернечий стан), вісім похвальних "слів", присвячених уславленню християнських свят, близько 30 молитв і два канони. В творах Кирила чимало реалістичних рис. Про це можна судити з притчі про людську душу і тіло (або про сліпця та хромця), що написана між 1160—1169 рр. Вона є гострим викривальним памфлетом проти ростовського єпископа Федора (Федорця), а можливо, і проти князя Андрія Боголюбського.

Книжники Києво-Печерського монастиря дбали не лише про авторитет Київської Русі, а й про авторитет своєї обителі — оплоту християнства та осередку письменства. Вони вели літопис діяльності своєї братії, збирали перекази і легенди про життя і подвиги угодників, поширювали їх серед прихожан і прочан. Від початку монастиря і до XII ст. легенд про печерських отців назбиралось чимало, їх було об'єднано в тематичний збірник, що дістав назву "Києво-Печерський патерик". В основу цього збірника лягло листування киево-печерських ченців Симона і Полікарпа.

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як па-

ломництво, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів — Константинополя, афонських монастирів, Палестини. За переказом, до Афона подорожували Антоній, майбутній засновник Печерського монастиря, а у 1062 р. в Палестину подорожував ігумен Києво-Печерський Варлаам.

Одним з прочан, який відвідав "святі місця" між 1106—1108 рр., був Ігумен Даниїл — виходець з Руської землі, можливо, з Чернігівщини. Свою подорож він розпочав з Константинополя, звідки морем плыв до Яффи в Палестині, а потім з іншими прочанами йшов до Єрусалима. Тут він оселився в палестинському монастирі Св. Савви, де прожив 16 місяців. Даниїл не тільки оглядав легендарні пам'ятки біблійної історії, а й зробив ґрунтовний опис усього, що бачив, відтворивши топографію середньовічної Палестини, записав чимало легенд і апокрифічних сказань. Його твір — "Житє и хождение Даниила Руськия земли игумена" перейнятий ідеєю глибокого патріотизму, любові до рідної землі. Мандруючи далеко від батьківщини, Даниїл завжди відчував себе представником Русі.

"Слово о полку Ігоревім" написано під безпосереднім враженням подій про невдалий похід весною 1185 р. на Новгород-сіверського князя Ігоря Святославича разом із об'єднаним військом його брата Всеволода та небожа Святослава проти половців. Поему, ймовірно, написано невдовзі після Ігорового походу, між 1185—1187 рр. Протограф твору в історичних катаклізмах втратився. Один із пізніших його списків було виявлено збирачем і колекціонером пам'яток давнини О.І.Мусінім-Пушкіним наприкінці XVIII ст. у

придбаному ним рукописному збірнику XVI ст. із книгосховища Спасо-Ярославського монастиря.

З рукопису було виготовлено для Катерини II копію "Слово о полку Ігоревім" з перекладом на російську мову та примітками. Тоді ж Мусіні-Пушкін разом із вченими О.Ф.Малиновським та М.М.Бантіш-Каменським підготував "Слово" до друку і видав його у 1800 р. окремою книжкою тиражем 1200 примірників з коментарями та примітками. У 1812 р. під час французької навали будинок Мусіні-Пушкіна у Москві згорів, а в ньому загинула і його колекція, в тому числі збірник з рукописом "Слова", а також більш як тисяча примірників пам'ятки.

Невідомий автор поеми — людина рідкісного поетичного таланту, масштабного бачення історичних процесів свого часу, знавець дружинної й книжної поезії.

Щодо конкретного імені автора "Слово о полку Ігоревім", то з приводу цього висувалися й висувуються найрізноманітніші гіпотези і версії ("премудрий книжник" Тимофій, його батько, новгород-сіверський тисяцький Рагуїл Добринич, "славетний співець" Митуса, київський тисяцький Петро Борисович тощо). Вчені О.І.Білецький, Д.С.Лихачев, Б.О.Рибаків слушно зауважували, що намагання виявити конкретне ім'я автора поеми не виходить за рамки фантастичних передбачень і пропозицій. Тому вони схильні ставити проблему авторства поеми не "поіменно", а як певної імперсональної історичної особи, сучасника зображувальних подій.

24 вересня 1198 р. відбулося урочисте освячення величної споруди

АВТОРСЬКЕ ПРАВО

Видубицької стіни, зведеної завдяки піклуванню київського князя майстерним будівничим Петром Милонегом.

На банкеті, влаштованому з нагоди побудови стіни, ігумен Видубицького монастиря Мойсей виголошує похвальну промову, а текст її підносить Рюрикові як дар від себе і всієї братії.

"Похвальне слово" свідчить, що Мойсей був досить начитаним, освіченим і належав до ораторської школи, що продовжувала традицію Кирила Туровського. Київський князь Рюрик Ростиславович, до якого звернена промова Мойсея, став одним з наймогутніших володарів Русі і був відданий мистецтву, будуючи церкви, монастирі та інші величні споруди, ревно піклувався про книгодрукування.

До пам'яток оригінальної літератури Київської Русі належить і досі загадковий твір, відомий як "Слово" або "Моленіє" ("Посланіє") Данила Заточника. Відомі дві основні редакції пам'ятки, яку в першій редакції називають "Слово Данила Заточника" (XII ст.), а в другій "Моленіє" ("Посланіє") Данила Заточника" (XII—XIII ст.). На сьогодні збереглося 19 списків XV—XVIII ст.

Питання про співвідношення його редакцій перебуває у стадії гіпотез. Одні дослідники вважають, що автор твору був вихідцем з південної Русі, але своє моління написав на берегах навгородського озера Лач, будучи засланий туди за якусь провину. Інші гадають, що місцем виникнення твору міг бути двір Ярослава Всеволодовича (1191—1246 рр.), який княжив у Переяславі Південному і Переяславі — Заліському, — і що саме цьому князеві адресовано

послання. Дехто відносить "Моління" до князювання Ярослава Всеволодовича (1213—1236 рр.).

Неясним лишається питання про те, хто такий Данило Заточник - автор, персонаж, реальна історична особа чи вигадана постать.

Сперечаються і про соціальне становище Данила — він називає себе і "боярським холопом", і дружинником, і "дворянином". Найімовірніше, що автором був хтось із придворних. Мабуть, Данило був світський інтелігент і належав до тієї ж категорії давніх літераторів, що й автори "Слова о полку Ігоревім", "Слова о Лазареве воскресенні".

Данило Заточник — освічена людина, добре обізнана з Біблією, збірниками типу "Стословець", "Пчола" і "Фізіолог", київським літописанням, перекладними повістями, прислів'ями і приказками, заморськими приповідками.

"Моління" Данила Заточника користувалося успіхом серед давніх книжників; зібрані в ньому афоризми зустрічаються в пізніших творах і збірниках.

На початку XIII століття у Києві, Чернігові, Галичі та інших давньоруських містах уже існували літературні осередки і школи, які культивували характерний літературний стиль історичного монументалізму і визначали своєрідність письменства Київської Русі.

У мистецтві Київської Русі **архітектурі** належало провідне місце. З нею було тісно пов'язане **образотворче мистецтво** того часу — мозаїки та фрески, а також у тій чи іншій мірі всі інші види мистецтва. Робота мозаїстів, майстрів фрескового і станкового живопису, різьбярів на камені, майстрів художнього литва підпорядковувалася архітек-

турно-художньому задумові будівничого, який передбачав синтетичне розв'язання поставленого завдання.

На спорудження церковних храмів, на утримання та оплату праці художників, різьбярів, будівничих князі, бояри та багаті купці виділяли великі кошти. Так, Володимир Святославович виділив десяту частину своїх прибутків на будівництво церкви, від чого вона й дістала назву Десятинної.

В нашій уяві давньоруська архітектура ототожнюється, насамперед, з урочистими формами Софійського собору в Києві, мальовничими соборами Чернігова.

Першим відомим нам давньоруським "здателем" — будівничим — був "старійшина огородників" Ждан Микола, який зі своєю артіллю споруджував на початку XI ст. дерев'яний храм у Вишгороді.

При Софійському соборі в Києві було засновано першу на Русі бібліотеку і, як гадають, центр літописання і книгописання.

Успенський собор Печерського монастиря в Києві збудовано в 1075—1078 рр. Протягом ряду десятиліть він був зразком для давньоруського церковного будівництва. Внутрішнє оформлення храму, і зокрема виконання мозаїк, тривало до 1089 року. Києво-Печерський патерик називає одним з авторів мозаїк руського художника Аліпія. Монастир мав власні майстерні для виготовлення мозаїчної смальти.

Печерський монастир на початку XII ст. являв собою архітектурний комплекс з кількома кам'яними будівлями. Так, у 1108 році на кошти князя Гліба Всеволодовича збудували пам'ятну трапезну палату.

Давньоруські літописи інколи згадують найталановитіших і най-

досвідченіших будівничих, серед них київського архітектора Петра Милонєга — "художника, мастера не проста", який у 1180—1200 роках збудував величезну підпірну стіну під Видубицьким собором.

На кошти князя Рюрика Ростиславича, який, за свідченням літопису, "имел любов ненаштну о зданиях", було збудовано церкву Апостолів у Білгороді біля Києва (1197 р.), про яку літопис пише: "высоотою же и величеством и прочим украшением всем див удоблен...", і Василівську церкву на Новому дворі в Києві (1198 р.).

У палітрі софійських мозаїк нараховується близько 140 різновидностей (градацій) кольору.

В північній вежі Софійського собору розміщена фреска "Музиканти".

З літописів відомі імена таких архітекторів: Коров Якович, Петро Милонєг, які були не тільки вільними людьми, а й займали досить високі щаблі тогочасної соціальної ієрархії. Митці починають відігравати значну роль у громадському житті міста.

Монументальне мистецтво на Русі з'являється з проникненням у середовище нашого народу християнської релігії.

Глибокий карб київська малярська школа відбила й на оздобленні рукописів — мініатюри, орнаменти й заставку.

Стародавні рукописні книги коштували дуже дорого, оскільки вони були з пергаменту, а сам процес писання книги кольоровими мініатюрами був дуже трудомістким, забирав багато часу і вимагав високої майстерності переписувачів і художників.

Найдавнішою відомою пам'яткою книжкового мистецтва Київської Русі є **Остромирово євангеліє**, що

його написав у 1056—1057 роках дяк Григорій для новгородського посадника Остромира, родича київського князя Ізяслава.

Остромирово євангеліє являє собою пергаментний рукопис, написаний у два сповпці великим уставом. Всю книгу багато і з великим смаком оздоблено рамочками і заставками з різнокольоровим рослинним орнаментом на золотому тлі. Заглавні літери (ініціали) рукопису схожі на коштовні перегородчасті емалі київських майстрів-ювелірів. Вгорі літери оздоблено зображеннями людських голів, намальованих у профіль. Жіноче обличчя у верхній частині одного з ініціалів відзначається життєвістю і майстерністю виконання. Старече обличчя на другій літері сповнене сили й енергії, що підкреслюють вигін брів, закручені вуса і довга борода.

Багато літер книги прикрашено малюнками фантастичних звірів, подібних до зображень настінних фрескових розписів Київської Русі. Такою, наприклад, є літера, увінчана головою химери, схожою на собачу голову з розкритою пащею і висунутим язиком. Нижній закуток великої літери "В" виконано у вигляді масивного крилатого дволапого чудовиська з орнаментально-рослинним хвостом. Стилїзована рослинна орнаментация також має деякі спільні риси з монументальним настінним живописом київського Софійського собору.

Найцікавішими з художнього боку є три мініатюри Остромирового євангелія з зображенням євангелістів Іоанна, Луки і Марка.

На першій мініатюрі подано Іоанна з його учнем Прохором. Іоанн стоїть, молитовно простягнувши руки до орла (його символ), який тримає

сувій, а Прохор на задньому плані сидить за низеньким столиком. Фігури передано суто живописною манерою. Деякі прийоми наближають мініатюру до творів монументального живопису. Всю композицію вписано в квадрифолій (чотирилисник), облямований золотою смугою, покритою рослинним орнаментом.

На мініатюрі, де зображено Луку, винятковою насиченістю кольору і разом з тим великою чіткістю і злагоженістю деталей відзначається центральна частина. Постать євангеліста розташована з лівого боку. Лука стоїть, молитовно піднісши руки, звертаючись у бік тельця (його символ), що держить розкритий сувій. Перед євангелістом стоїть стіл з письмовим приладдям. Біля столу — пюпітр з розгорненою книгою. На другому плані — будівля з плоским дахом і аркою, що спирається на колони. Передача руху і моделювання постаті Луки, її пропорції близькі до зображень євангелістів на мозаїках Софійського собору. Обидві пам'ятки були створені майже одночасно у 40-х і 50-х роках XI століття, тому цілком ймовірно, що і мозаїсти і мініатюристи належали до однієї школи.

Художні прийоми в мініатюрах із зображенням Луки і Марка зовсім інші, ніж у першій, з зображенням Іоанна. Фігури, обличчя, руки Луки і Марка передано площинно, тонкими золотими лініями, які відмежовують один колір від іншого і цим схожі на перегородчасті емалі, якими славилася Київська Русь.

Різне рішення мініатюр — живописне першої та більш графічне другої й третьої — наводять дослідників на думку, що мініатюри створили два художники.

Цікаві малюнки на полях рукопису Ізборника 1073 р., які уособлюють знаки зодіаку. На одному з них зображено "стрільця" — символ, що прийшов на Русь із Стародавньої Греції. Але зображуючи цей знак зодіаку, художник показує стрільця у вигляді руського воїна в довгій сорочці з підібраними полами. Особливо виразне його обличчя — з довгим волоссям і широкою бородою, воно схоже на обличчя звичайного русича середнього віку.

Очевидно, навколишнє життя підказало, як відтворити інший знак зодіаку — "діву". Художник зобразив круглолиду рум'яну руську дівчину з довгим пишним волоссям у головному уборі — кокошнику. Ній — кофточка з короткими рукавами. У правій руці вона тримає берло. У лівій — сувій.

В художньо-стилістичному відношенні в мініатюрах Трірської псалтирі (1078—1087 рр.) спостерігається поєднання русько-візантійських і романських форм. Манера виконання говорить про те, що їх створювали три художники. Так, у першій мініатюрі один з них, можливо, фрескіст, намалював монументальну постать апостола Петра, в якій багато романтичних рис.

Приписаний до фігури Петра портрет родини князя Ярополка, а також "Різдво Христове", "Розп'яття" та мініатюру з зображенням Христа, що вінчає Ярополка й Ірину, очевидно, виконав інший художник (тут помітно поєднання візантійських і романських рис).

У мініатюрі з зображенням богоматері на престолі типу Печерської (тобто пов'язаної з Києво-Печерським монастирем) можна вбачати руку слов'янського, можливо руського майстра.

Щодо місця виконання мініатюр Трірської псалтирі думки дослідників розходяться. Вважають, що мініатюри могли бути виконані в Луцьку чи Володимирі-Волинському або ж у монастирі св. Якова на Дунаї. Останнє місце є найвирогіднішим, бо там найшвидше могло статися злиття суперечливих форм романського і русько-візантійського мистецтва.

Прикладне мистецтво слов'янських племен періоду формування держави Київська Русь характеризувалося глибоким прагматичним мисленням, утилітарністю і не було схоже на сучасне декоративне оформлення речей. Середньовічний майстер створював форму і орнамент речей, які набували символіки відповідно до ритуальної цінності і зразка.

Відомі імена деяких майстрів ужиткового мистецтва Київської Русі. Так, під час розкопок біля Десятинної церкви 1937 р. знайдено форму для відливання трибусинної серезки, що імітує зерновий і сканний візерунки, зовні на ній надряпано ім'я самого майстра — Макосимов.

Дружина великого князя Рюрика Ростиславича — Анна сама вишивала і для своєї сім'ї, і для оздоблення Видубицького монастиря. Про Анну — сестру Володимира Мономаха, відомо, що вона організувала в Києві, в Андріївському монастирі, школу, де молоді дівчата вчилися вишивати золотом і сріблом.

Музика складала невід'ємну частину культури Київської Русі. Умовно можна виділити три основні напрямки тогочасного музичного життя — народну музику, професійну інструментальну музику і професійні церковні співи.

Народна музика за тих часів не записувалась (принаймні такі запи-

си науці невідомі). Уявлення про неї черпаємо з літописів та інших писемних джерел, з давніх малюнків, зображень на ювелірних виробах тощо, але головне — на підставі окреслення архаїчних рис у фольклорі східних слов'ян, насамперед в українському фольклорі.

В Київській Русі існувало професійне інструментальне мистецтво. Цілком можливо, що на Русі за тих часів у професійних колах була відома чотирилінійна система нотації, яку упорядкував італійський музикант, реформатор нотного письма Гвідо з Ареццо — сучасник Володимира Святославича і Ярослава Мудрого (дати життя — 990—1050 рр.).

Невід'ємну і дуже вагому частину музичної культури Київської Русі становили християнські церковні співи, які стали відомі на Русі ще до офіційного хрещення і після введення християнства князем Володимиром набули значного розвитку і поширення.

Мистецтва церковних співів на Русі навчали спеціальні вчителі, яких називали доместики (від латинського "начальник, поводитир"). Літопис зберіг ім'я доместика Стефана, який став ігуменом Києво-Печерського монастиря після смерті Феодосія Печерського. Відомим співаком був грек Мануйло (Мануїл), що був єпископом Смоленським.

Музика Київської Русі стала тим підґрунтям, на якому розвивалася подальша українська музика, і яка вплинула на мистецтво східних слов'ян у цілому.

ВИСНОВКИ

1. За два з половиною століття свого розвитку література і мистецтво Київської Русі пройшли бурхливий шлях становлення і роз-

витку, засвоїли найістотніші жанри візантійської церковної і світської літератури, збагатилися оригінальними творами.

2. Наші пращури прийняли з Візантії не тільки церковні книги, а й чимало навчальної літератури. З Візантії прийшли до нас зразки історичної літератури у формі хронік, різні компіляції на зразок фонографів; агіографічна література; ораторсько-учительна або проповідницька література; релігійна гімнографія; зразки природничо-наукової і повістєвої літератури світського характеру. Через Візантію до нас прийшли й твори інших літератур, а також деякі зразки канонічного права і зразки літературно-релігійної критики — "індекс" книжок "істинних і ложних".

3. Література Київської Русі виробила й власні оригінальні різновиди таких жанрів як літописи, урочисті слова і церковні повчання, "хоження" і "моленія".

4. Становленню елементів авторського права сприяло введення християнства на Русі, яке стимулювало зростання насамперед духовної, а потім і світської культури.

5. Через віки до нас дійшли з епохи Київської Русі автори та їхні твори (суб'єкти і об'єкти авторського права): переписане дяком Григорієм Остромирово евангеліє (1056—1057 рр.); укладений писарем Іоанном Ізборник 1073 р. та Ізборник 1076 р.; переписане писарем Олексою Лазаревичем Мстиславське евангеліє (рубіж XI—XII ст.); "Повість минулих літ" в редакціях Нестора та ігумена Сільвестра; Київський літопис, складений ігуменом Моїсеєм; повчання дітям, автобіографія, лист до Олега Святославича, Володимира Мономаха;

"Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона; "Послання" Климентя Смолятича; твори Кирила Туровського; "Житіє і ходіння Данила"; анонімні "Слово о полку Ігоревім", Києво-Печерський патерик тощо, твори архітектури, живопису, книжкового мистецтва, монументального мистецтва, музичні твори.

6. Твори мистецтва Київської Русі здебільшого створювалися на замовлення, а то й за гроші окремих заможних осіб.

7. Стародавні рукописні книги коштували дуже дорого, а сам процес писання книги був трудомісткий, забирив багато часу.

Отже, в період Київської Русі не було ще об'єктивних умов для виникнення авторського права в сучасному його значенні. ♦

ЦІКАВО ЗНАТИ

**З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ КЛЕЙКИХ ПАПІРЦІВ
ДЛЯ ЗАМІТОК (Post-it Notes)**

Як показав багатолітній досвід, усі великі і маленькі відкриття та винаходи робляться випадково. Клейкі папірці з'явилися в результаті невдалого експерименту щодо посилення стійкості клею. У 1968 році співробітник дослідницької лабораторії компанії 3M намагався поліпшити якість клейкої стрічки (скотча). Він одержав щільний клей, що не всмоктувався в склеювані поверхні і зовсім не підходив для виробництва скотча. Дослідник не знав, яким чином можна використати новий сорт клею. Через чотири роки, його колега, який у вільний час співав у церковному хорі, був роздратований тим, що закладки в книзі псалмів увесь час випадали. Тоді ж він згадав про клей, що міг би закріплювати паперові закладки, не пошкоджуючи сторінок книги. У 1980 році Post-it Notes були вперше випущені в продаж.

За матеріалами: <http://www.mehanik.net.ua>